

זיכרון היחיד ותודעת הציבור

תודעה, הנצחה וקהילה על לוחות זיכרון

ולוחות הקדשה בבתי כנסת

בתי כנסת באשר הם מהווים כמעט תמיד מרכזים דתיים, קהילתיים ותרבותיים כאחד. הם מרכזים סביבם ובתוכם את החיים הדתיים והרוחניים של בני הקהילה העושה בהם שימוש, ומבטאים את השאיפות ואת הערכים הרוחניים המשותפים להם, הן כלפי פנים, ביחס למתפללים עצמם ולתודעתם הקהילתית והציבורית, והן כלפי חוץ, כחלון ראווה שדרכו יכול המבקר במקום או המתבונן מבחוץ להכיר את בני הקהילה, כמו גם לעמוד על אופיים האידאולוגי, הרוחני והדתי.¹

כאמור, בית הכנסת אינו ממלא רק פונקציה דתית וליטורגית, אלא הופך במרבית המקרים גם למרכז חברתי ותרבותי בעל אופי רחב יותר, המהווה מוקד להזדהות, למפגש ולהחלפת דעות בעבור בני הקהילה כולה, גם מעבר לשעות התפילה והפעילות הסדירה הנערכת בו.² קביעה זו נכונה, כך נדמה, ביחס לכמעט כל בית כנסת, על אחת כמה וכמה כזה המשרת קהילה מוגדרת ויציבה. ברור מאליו כי בית כנסת המשמש את אנשי קהילתו במשך תקופה ארוכה ורציפה, עשרות שנים ואף למעלה מכך, הופך באופן טבעי לסוכן ראשון במעלה של העברת המסורת המשפחתית והקהילתית מדור לדור, בשלל דרכים ואופנים. העובדה שנערכים בבית

* המאמר נכתב בסיוע 'פרס שרת החינוך ליצירה בתחום התרבות היהודית' לשנת תשס"ט. תודתי לד"ר נסים ליאון שקרא את הדברים וסייע בעיצובם הסופי.

1. על בית הכנסת כמקור למחקר גאוגרפי-היסטורי קהילתי לא נכתב עד היום, כמדומה, מחקר מקיף וסדור. לסקירה קצרה של נושא זה ראה: ר' גפני, **מראה דו כיוונית: בתי כנסת בשכונות ירושלים הראשונות כמשקפים תהליכים גיאוגרפיים והיסטוריים בשכונות ירושלים הראשונות**, עבודה לשם קבלת תואר שני, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ה, מבוא. בשנים האחרונות נכתבו מספר מחקרים קצרים המתייחסים לפריטים שונים בבתי הכנסת כצוהר להכרת דמותם של הקהילה ושל המתפללים. לדוגמה אחת לכך ראה: ר' גפני, 'זיכרון, כלכלה ואידאולוגיה: על אודות שמות בתי כנסת בירושלים', **ואלה שמות** ה, רמת גן תשע"א (בדפוס).

2. לניתוח תפקידיהם הסוציולוגיים המשתנים של בתי הכנסת בישראל בעת החדשה, ראה למשל: נ' ליאון, 'שינוי חברתי בבית הכנסת העדתי', **אקדמות** כ, תשס"ח, עמ' 89-107 ובהערות שם.

הכנסת טקסים דתיים, שמעצם טבעם משתנים בדרך כלל לאט מאוד בתהליך הדרגתי ועדין, מסייעת לבית הכנסת לשמר – הן בעבור הקהילה כקבוצה והן בעבור המתפללים כיחידים – מסורות, מנהגים ולעיתים אף זיכרונות, שללא בית הכנסת והפעילות הרציפה המתקיימת בו ייתכן והיו נעלמים, או לפחות מתעמעמים באופן ניכר.

מכאן שבחינה מדוקדקת של כלל הפריטים הפיזיים המצויים בבית הכנסת ומעטרים אותו – לעתים באופן בולט וגלוי, לעתים באופן כמעט סמוי – ושל מנהגי התפילה והמסורת המתקיימים בו, מאפשרת לא רק להכיר את עולמם הדתי הצר של מתפללי בית הכנסת, אלא גם ללמוד לא מעט על מספרם לאורך השנים, על מצבם הכלכלי המשתנה, על העדפותיהם התרבותיות והסגנוניות, על זיכרונותיהם הקהילתיים והאישיים, על מוצאם העדתי והחברתי, על ייחוסם המשפחתי של מייסדי הקהילה ומנהיגיה לאורך השנים, ולעתים גם על אודות שיטתם הפוליטית והאידיאולוגית של חברי הקהילה.

בבית כנסת, שהוא מתחם מקודש מעצם טבעו, הופך כמעט כל דבר למקודש בפני עצמו, גם אם במקומות אחרים לא היה זוכה להתייחסות כה מעמיקה: שמות, עיצוב המרחב, מגוון הספרים, מנגינות ומנהגים, ואפילו פריטים כמעט אוטריים, דוגמת חותמות הספרים או לוחות המודעות והמצוי עליהם – כמעט אף פעם אינם נקבעים בבית הכנסת בדרך מקרה, ולפיכך הופכים כולם למעין פריטים 'מקודשים' בפני עצמם, שלעיתים חשיבותם אינה נופלת מחשיבותן של התפילות עצמן, והמשמרים ומשקפים, כאמור, את אופיים ושאיפותיהם של בני הקהילה לאורך השנים.

בהקשר זה, דומה שלוחות הזיכרון וההנצחה הרבים, הקבועים כמעט בכל בתי הכנסת, משמרים ומבטאים באופן המובהק והמדויק ביותר את אופיה של הקהילה, ולו רק משום שלוחות זיכרון באשר הם נועדו בראש ובראשונה למטרה זו בדיוק: הנצחה, זכירה ועיצוב הזיכרון, התודעה והמסורת האישית והקהילתית של אלו הנחשפים לאותם הלוחות בעת שהם מצויים בבית הכנסת. השפעה זו, אגב, יש שהיא נעשית כמעט מבלי משים: מרבית המתפללים והמבקרים בבית הכנסת אינם עוצרים על מנת להביט בעיון בלוחות הזיכרון וההנצחה הפזורים סביבם ואף אינם מודעים כלל להימצאותם במקום; אלא שתוך כדי השהות בבתי הכנסת שעות ארוכות מדי שבוע או אפילו רק בשבתות ובחגים, קולט המבקר והמתפלל, גם מבלי שיהיה מודע לכך, את הכתוב על הלוחות, וכך נעשה שותף כמעט מלא – גם אם שלא מדעת – לערכים העולים ממנו ולתודעה שהוא מעצב.

אמנם, מרבית לוחות הזיכרון הפזורים בבתי הכנסת נקבעו או נתרמו על ידי מתפללים יחידים, ולא כיזמה קהילתית משותפת. אולם אופיה של קהילת המתפללים, כמו גם של בית הכנסת עצמו, כמסגרת כוללת המאגדת בתוכה את

שאיפותיהם, את אמונתם ואת אופיים של הפריטים המרכיבים אותה, מקנה חשיבות ראשונה במעלה גם ללוח זיכרון אישי ולדמויות פרטיות לכאורה המונצחות עליו. יתר על כן: אם אמנם הלוח הנו אישי במהותו, על פי רוב הקהילה היא המאפשרת את תלייתו וקביעתו במקום, ויש להניח כי לא הייתה עושה זאת אילו היו נתרמים או מוצעים לוחות החורגים באופן בוטה מן הערכים והתודעה של הקהילה שבית הכנסת מבקש להטמיע באופן זה בקרב מתפלליו.

העולה מכל הנאמר הוא, כי באמצעות ניתוח המידע המופיע על לוחות זיכרון מסוגים שונים הקבועים בבתי כנסת, כמו גם מאופן ניסוחם, ניתן להפיק סוגים רבים של מידע הן על התורמים של כל לוח ולוח, הן על האישים המונצחים עליו והן על בית הכנסת כולו. חלק מן המידע שאותו ניתן להפיק מצוי על לוחות הזיכרון באופן גלוי לכול, וכמו מזמין את המתבונן בו להסיק את המסקנות הברורות העולות מן הכתוב עליו. חלק אחר של המידע, לעומת זאת, מצוי על הלוחות השונים באופן פחות מפורש, לעתים אפילו סמוי בכוונת מכוון, ודורש מן המתבונן בו לא רק לקרוא את הכתוב על לוחות הזיכרון, כי אם לשים לב היטב למה שכתוב ולמה שאינו כתוב, לסדר שבו מובאים הדברים ולרמזים שונים הפזורים לאורך הכתובת, והניתנים לפיענוח רק על ידי אותם בקיאים או שותפי סוד, שלהם יועדו הדברים מלכתחילה. במידע זה, האצור על לוחות הזיכרון של בתי הכנסת בעת החדשה, מבקש מאמר זה לעסוק.

היעדרה של ההנצחה בבתי הכנסת משדה המחקר הישראלי

על רקע כל האמור בפתח הדברים, מפתיע מאוד לגלות שלוחות הזיכרון בבתי הכנסת בארץ ישראל בעת החדשה והמידע העולה מהם לא זכו כמעט לכל התייחסות במחקר ההיסטורי והגאוגרפי, למרות הפוטנציאל הגדול והמובהק האצור בהם. הדבר מפתיע במיוחד בהשוואה לעולם המחקר של בתי הכנסת של העת העתיקה, שבו מנותחים כל לוח וכל כתובת באופן זהיר ביותר, לא רק על מנת להבין את משמעותם המדויקת, כי אם גם על מנת להכיר את עולמו של בית הכנסת שבסביבתו היו קבועים במקור.³ גם ביחס לבתי כנסת שונים במזרח אירופה נכתבו מחקרים אחדים בהקשר זה, דוגמת מחקרו של דוד דוידוביץ על משמעותם האמנותית של הטקסטים השונים שהיו מצויים על קירות בתי הכנסת בפולין לפני

3. בהקשר זה ראה למשל את מחקרו המקיף של י' נוה, **על פסיפס ואבן: הכתובות הארמיות והעבריות בבתי הכנסת העתיקים**, תל אביב תשל"ח. דוגמה למחקר ממוקד נושא המנסה לדלות מידע מן הכתובות שנתגלו בבתי הכנסת העתיקים ראה: א' הורביץ, 'כתובות בתי הכנסת וזיקתן לליתורגיה היהודית', **קתדרה** יט, תשמ"ה, עמ' 41-43. הדוגמות לעיסוק מסוג זה סביב בתי הכנסת העתיקים רבות מאוד.

חורבנם,⁴ או מחקרה של תמר שדמי על משמעותם הליטורגית, החברתית והעיצובית של הטקסטים שצוירו על קירות בתי כנסת במזרח אירופה במאות השנים האחרונות.⁵ לעומת כל אלו, דווקא בתי הכנסת בארץ ישראל נותרו – לפחות במובן זה – עדיין מוטלים בקרן זוית.

החוקר היחיד, כמדומה, שהעניק לאבני הזיכרון בבתי הכנסת – ולא רק בהם – את תשומת הלב ואת המעמד הראויים להם, היה החוקר הירושלמי פנחס גרייבסקי, שהקדיש לתיעוד אבני זיכרון והנצחה מירושלים סדרת חוברות מלאה למדי, 'אבני זיכרון'.⁶

היעדרם של בתי הכנסת – ושל אמצעי ההנצחה והזיכרון הפזורים בהם – משדה המחקר הישראלי העכשווי, מתמיהה לא רק על רקע מחקרם הענף והמתמיד של הטקסטים בבתי הכנסת העתיקים, כי אם גם על רקע העיסוק המחקרי ההולך ומתרחב בשנים האחרונות בתרבות הזיכרון, ההנצחה והתיעוד של היישוב היהודי בארץ ישראל, בייחוד לאחר הקמתה של המדינה. מחקרים אלו, שבין העוסקים בהם ניתן למנות את פרופ' יהודית באומל-שוורץ,⁷ את פרופ' מעוז עזריהו⁸ ואת פרופ' יוסי כץ,⁹ עוסקים על פי רוב בדפוסי הנצחה וזיכרון ברמה הלאומית והקהילתית של אירועים המשתייכים לזיכרון הישראלי הקולקטיבי – בעיקר סביב מלחמות ישראל והנופלים בהן וסביב אירועי מלחמת העולם השנייה והנצחת הנרצחים בשואה.¹⁰ במסגרת המחקרים העוסקים בנושאים אלו מתמקדים החוקרים בסוגיות כגון עיצובן של אנדרטות והסמליות שבהן, עיצובן של מצבות הנופלים בבתי העלמין הצבאיים ברחבי הארץ, וכן בהקמתם של מוסדות ואתרים להנצחת קהילות ונרצחים בשואה באופנים שונים ומגוונים. נושאים אלו, יש לומר, יכולים להיבחן אף באמצעות מיקוד העניין באמצעי ההנצחה לנופלים ולנרצחים הפזורים בבתי הכנסת, ועל רקע זה דומה שההתעלמות המחקרית מאפשרות זו מטרידה פי כמה.

4. ראה: ד' דוידוביץ, 'האות העברית כאלמנט קישוטי בבית הכנסת', הנ"ל, **אמנות ואמנים בבתי הכנסת של פולין: מקורות, סגנונות, השפעות**, תל אביב תשמ"ב, עמ' 44-27.
5. T. Shadmi, 'From Functional Solution to Decorative Concept: Stages in The Development of Inscripting Liturgical Texts on Synagogue Walls', *Ars Judaica* 6, 2010, pp. 69-80.
6. פ' גרייבסקי, **אבני זכרון – אבני קדש בירושלים**, ירושלים תרפ"ח-תרצ"ב.
7. ראה למשל: י' באומל, **גיבורים למופת: צנחני היישוב במלחמת העולם השנייה ועיצוב הזיכרון הקולקטיבי הישראלי**, שדה בוקר תשס"ד.
8. ראה למשל: מ' עזריהו, **פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים**, 1956-1948, שדה בוקר תשנ"ה.
9. ראה: י' כץ, **לב ואבן: סיפורה של המצבה הצבאית בישראל 1948-2006**, תל אביב תשס"ז.
10. לעניין זה ראה למשל: א' שילר וג' ברקאי (עורכים), **ובדמם הבוקר יעלה: זיכרון והנצחה בישראל, אריאל 171-172**, תשס"ו; ובביקורת של י' באומל-שוורץ על חוברת זו: י' באומל-שוורץ, 'חברה בכבלי הזיכרון', **קתדרה** 127, תשס"ח, עמ' 190-192.

ישנן מספר סיבות מדוע מחקרו של עולם בית הכנסת לפרטיו – בנושא ההנצחה והזיכרון כמו בנושאים אחרים – לא מצא במשך שנים ארוכות את מקומו בעולם המחקר הישראלי. אחת מהן היא העובדה שרבים נוטים לראות את בית הכנסת בעיקר כמקום בעל מטרות ושימושים פונקציונליים המיועד לתפילה וללימוד בלבד, ולא מכירים מספיק באיכויותיו ובמשמעויותיו האחרות והרחבות יותר של בית הכנסת מבחינה קהילתית, חברתית, עדתית ולעתים אפילו פוליטית.¹¹ תהיינה הסיבות אשר תהיינה, עד כה כמעט ולא זכו לוחות הזיכרון וההנצחה בבתי הכנסת לכל אזכור והתייחסות בעלי משמעות.

על רקע הנאמר לעיל, במאמר זה ברצוני להציג בקצרה – תוך הדגמה מלוחות שונים בבתי הכנסת של ירושלים – כמה מסוגי המידע שניתן להפיק מלוחות הזיכרון, הן במעגל הפרטי (היינו – מה ניתן ללמוד על המונצח ועל המנציח), והן במעגל הרחב יותר, הקהילתי והציבורי. במהלך הדברים יובא גם ניתוח אפשרי מקוצר של מספר לוחות זיכרון מבתי כנסת שונים, המדגימים את הדברים באופן ברור במיוחד, כל אחד מכמה וכמה זוויות בו זמנית. ברור מאלי כי כל לוח ניתן לניתוח פרטני ומדוקדק על פי פרמטרים שיוצגו כאן ועל פי פרמטרים נוספים, ואין כוונתי כאן אלא להצביע על תופעות ייחודיות שונות שאינן מצויות בהכרח על גבי כל לוח זיכרון או הקדשה.

במחקריו המפורסמים על אודות בתי הכנסת של פולין חילק דוידוביץ את המידע הטקסטואלי המופיע על קירות בתי הכנסת העשויים עץ בפולין לכמה סוגים, שהעיקריים שבהם הנם קטעי תפילות, ציטוטים מתוך אמרות של חז"ל, הקדשות, ציוני מאורעות היסטוריים בחיי הקהילה, הערות על סדר התפילה ועוד סוגים אחדים הנוגעים בעיקר ליצירות האמנות שעל הקירות.¹² אף שסיווג זה נכון במידה מסוימת גם לסוגי הטקסטים המצויים על קירות בתי הכנסת בארץ ישראל, במסגרת מאמר זה ברצוני לדון בעיקר בסוגי המידע ההיסטוריים, היינו ההקדשות, ההנצחות, וציוני האירועים הקהילתיים והאישיים המופיעים על קירות בית הכנסת, ואין בכוונתי להתייחס לסוגי המידע הקשורים לתפילות או לטקסטים אחרים מן הספרות התורנית וההלכתית, שאליהם יש להתייחס מן הסתם באופן שונה לחלוטין.¹³

11. לעניין זה ראה: ליאון (לעיל, הערה 2), עמ' 91-94; וביתר הרחבה: S. Deshen, 'Editorial: Introduction: The Study of Religion in Israeli Social Science', in: ibid and others (eds.), *Israeli Judaism*, London 1995, pp. 1-17.

12. דוידוביץ (לעיל, הערה 4), עמ' 36.

13. בהקשר זה יש להזכיר למשל את מחקרה של אסתר יוהס על לוחות ה'שויתי' הפזורים בבתי כנסת רבים, בעיקר מן הזווית האמנותית והעיצובית. ראה: א' יוהס, ה'שויתי-מנורה' – בין מופשט לחומרי: עיונים בייצוג הקודש, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ד.

לדמותו של אדם: האדם המונצח בתוך קהילתו

המעגל הראשון של המידע המופיע על הלוחות, שאותו ניתן לנתח, מתייחס באופן טבעי לאותן הדמויות עצמן המונצחות על הלוח, אשר לעתים זוכות על גביו לתיאור שמי בלבד, ולעתים לתיאור ארוך ומפורט בהרבה. אמנם, מידע זה הוא לכאורה אישי בלבד ואינו מידע 'ציבורי-קהילתי' מובהק, אולם במובנים שונים הוא הופך, כאמור, למידע ציבורי, ומעבר לכך צירוף כלל המידע על המונצחים בבית כנסת מסוים עשוי להציג תמונה מלאה וברורה על אופיו הכללי של המקום, מן הפרט אל הכלל.

ראשית יש להתייחס לשמו של האדם המונצח ולמידע האגור באותו השם: שם המעיד על מוצא עדתי מסוים (ברמת מובהקות כזו או אחרת, כדוגמת השם 'עבדאללה' כשם של יהודים מעיראק, או השם 'עזיז' ליהודי פרס), שם המעיד על שיוך חברתי או דורי מסוים (שמות מודרניים אל מול שמות מסורתיים), שם המעיד על ייחוס משפחתי או דתי מדויק יותר (דוגמת השימוש בשמות 'מנחם מנדל' בעבור חסידי חב"ד, או 'נחמן' בעבור חסידי ברסלב), וכן הלאה. מעבר לשמו הפרטי או המשפחתי של המונצח, דומה שיש להתייחס כמעט באותה מידה של חשיבות גם לתארים שלהם הוא זוכה על גבי לוח הזיכרון, הן לפני שמו והן לאחריו. התארים המופיעים לפני השם יכולים ללמד לא מעט על דמותו של האדם הפרטי, הן מן הזווית התורנית והלימודית (בשימוש בכינויים ר', רב, הרב, מוהר"ר, חכם, מע') והן מזוויות אחרות (ד"ר, פרופ', מר, וכן הלאה). גם תוארי הזיכרון המוצמדים לשם מיד לאחריו (למשל השימוש המשתנה בתוספות ז"ל, זצוק"ל, נ"ע, זי"ע), מלמדים לא מעט על חשיבותו של האדם המונצח בעיני אלו המנציחים אותו, על מעמדו הציבורי, על שיוכו העדתי והחברתי וכן הלאה.

ניתוח מידע מסוג זה מקרין ללא ספק גם על דמותה המצטיירת של הקהילה כולה: כך למשל, ברור מאליו כי קהילה שבה ניתן למצוא שמות רבים עם הקידומת ד"ר, פרופ', אינה זהה לקהילה שבה מתמקדים הכינויים ב'דרגתו' התורנית או היהודית של המונצח. במקביל, ניתוח השמות הפרטיים של המונצחים על הלוחות יכול ללמד לעתים על הרכבו העדתי המדויק של בית הכנסת בתקופות שונות, ברמת מובהקות משתנה. העובדה שבתי כנסת רבים משמשים בני עדות שונות בעת ובעונה אחת, כמו גם העובדה שבמרבית בתי הכנסת אין ארכיון שממנו ניתן ללמוד על קורות בית הכנסת באופן מסודר, הופכת מידע מסוג זה לחשוב במיוחד על מנת לעמוד על אופיו של המקום. זאת כמובן לצד בדיקות ומקורות מידע אחרים, כגון נוסח התפילה, מנהגים וכו'; אלא שבעוד שהמקורות המנהגיים-ליטורגיים משתנים מעת לעת בבתי הכנסת, הרי שאת לוחות הזיכרון לא נהוג להחליף או להוריד, פרט למקרים קיצוניים (שיפוץ משמעותי המשנה את מבנה בית הכנסת, שינוי קיצוני באופיו של המקום) ולכן משמעותם גדולה במיוחד.

התארים האישיים המונצחים על הלוחות, יש שהם כוללים גם תיאור 'כלכלי' של האדם המונצח, או לפחות רמז אליו. כך, כאשר מונצח אדם ולשמו מוצמד התואר 'גביר' (לעתים תוך שימוש בקיצורים שונים), ברור כמעט מעל לכל ספק שמשאביו הכספיים היו לא מבוטלים במהלך חייו (או לפחות בסיומם), וכי דבר זה הנו עדיין בעל משמעות גם לאחר פטירתו: או משום שבהצמדת תוספת זו לשמו יישמרו יחסים טובים בין בית הכנסת לבין בני משפחתו, או מחמת רצון כן ואמתי להנציח את האדם כערכו, או על פי תרומתו – במקרה זה הכלכלית – לציבור המקומי במהלך חייו.

אמנם, העובדה שאדם מונצח בתואר 'גביר' ולא 'רב', או להפך, ייתכן שהיא מעידה לאו דווקא על אופיו ודמותו הוא, אלא על דמותם של המנציחים אותו, המנסחים את הלוחות הזיכרון על פי העדפותיהם האישיות, ולא דווקא על פי דמותו המדויקת של הנפטר, שיתכן שהיה מעדיף לראות דברים אחרים על הלוח המוקדש לו. מסיבה זו ואחרות, יש לסייג במידה רבה את המסקנות המידיות העולות מניתוחו של לוח זיכרון באופן נפרד מסביבתו, שהרי ברור לחלוטין שהמידע הנשאב ממנו משקף גם את המנציח או את הקהילה, ולא רק את המונצח.

אולם, גם אם קביעה זו נכונה היא ביחס לזהירות שבה יש לנקוט בהסקת מסקנות לגבי האדם המונצח, הרי שגם במקרה זה הלוחות עדיין משמעותיים עד מאוד בהיכרות עם אופיה של הקהילה כולה: זאת משום שקהילה המעדיפה להוסיף את התארים 'הרב' או 'זצוק"ל' לכל שם המונצח על אחד מקירותיה, הנה כמובן שונה בתכלית מקהילה המעדיפה לעשות שימוש בתארים צנועים יותר או בתארים מסוג אחר לחלוטין, כלכליים או חברתיים – כפי שהודגמו קודם לכן.

מעבר לשמו ולתארו של הנפטר המונצח על לוח הזיכרון, יש להתייחס גם למידע נוסף המופיע לעתים קרובות על לוח הזיכרון לצד שמו, ואשר מתייחס לפעילותו הציבורית – בבית הכנסת או אף מחוצה לו – במהלך חייו. תיאור זה – בדרך כלל קצר, מדויק ומוקפד – מעניק שוב מידע לא רק על האדם המונצח, כי אם גם על המנציחים, המחליטים באופן טבעי מה עדיף לפרט על לוח הזיכרון בבית הכנסת ומה חשוב פחות. כך, שוב, מעידים הם גם על הקהילה כולה, שכן סביר להניח שבקהילה המעניקה משמעות או חשיבות יתרה לתחום מסוים (פוליטי, כלכלי, חברתי או תורני), יובלטו קשריהם של המונצחים השונים דווקא לאותו התחום, בעוד שתרומתם בתחומים אחרים תוצנע – במודע או באופן בלתי־מודע – גם אם לעתים הייתה חשובה לא פחות מפעילותם המונצחת לבסוף לדורות ארוכים על גבי לוח הזיכרון היחיד המוקדש לו.

בהקשר זה, יש והאדם יתואר בהרחבה אך באופן לקוני יחסית ('איש המעשים, רב הפעלים, הגבאי הנכבד'), ויש שהוא יתואר בקצרה, אך באופן ממוקד וברור יותר

(משכים ומעריב לבתי כנסיות; 'מנהל גמ"ח ות"ת יבנה'), הכול בהתאם להעדפותיהם של המנציחים ולמנהגים השונים הנהוגים בכל קהילה וקהילה. מידע אישי נוסף זה על חייו ועל דמותו של האדם המונצח, אף הוא לעתים מפורש וברור לכול, ולעתים פחות גלוי. כך למשל, בראש לוח הזיכרון של תורמים רבים נכתב הפסוק "ונתתי להם בביתי ובחומתי יד ושם" (ישעיהו נ"ו, ה), או הציטוט "כל המגדל יתום... כאילו ילדו" (סנהדרין יט ע"ב), המרמזים ככל הנראה שהתורם או המונצח היו חשוכי ילדים. עובדה זו אינה נכתבת בפירוט, משום שמדובר במידע אישי, לעתים אפילו חושפני, שאין עניין שייחשף לציבור שאינו יודע אותו ואינו זקוק לו. במקרים אלו עצם כתיבתו של מידע מסוג זה על לוח הזיכרון נועדה יותר על מנת לכבד את המונצח עצמו – כלפי הקב"ה, או אף כלפי עצמו – ופחות על מנת להציג את דמותו המלאה והמורכבת לעתים, לציבור המתפללים כולו.

לדמותה של תרומה: על המנציחים, על התורמים ועל הקהילה

המעגל השני של המידע הנשאב מן הלוחות מתייחס לתורמים אשר בכספם עוצב ונרכש הלוח ואשר הביאו בסופו של דבר לקביעתו של לוח הזיכרון במקומו. לעתים, כמובן, אין כל קושי לברר בדיוק מי היו התורמים והמנציחים ומה הייתה דמותם הדתית והחברתית: תורמים רבים של לוחות זיכרון מפרטים במפורש את שמותיהם על הלוחות, בתחתיתם או בכותרתם, וחלקם אף מציין מה הוא הקשר המדויק שבינם לבין האיש המונצח על הלוח. אחרים, מוחצנים אף יותר, יוסיפו פריטי מידע נוספים, כגון הסכום שתרמו לצורך הקדשת יקיריהם או לכבודם, וכן תכונות אופי שיש ברצונם לפרט דווקא ביחס לעצמם. מניתוחם של הפרטים הללו למדים אנו, מטבע הדברים, לא מעט על התורמים: את מי העדיפו להנציח (האם דווקא את קרובי משפחתם, רבותיהם, חבריהם וכן הלאה), אלו תארים הצמידו לעצמם, כמה כסף השקיעו בהנצחה זו וכו'. גם במקרים שבהם שמו של התורם אינו מוזכר כלל על לוח הזיכרון, ואף לא ידוע בשמו למתפללי בית הכנסת הנוכחיים, דומה שניתן להציע בזהירות כמה דרכים נוספות שבהן ניתן לעתים לשאוב מידע על התורמים, באמצעות ניתוח מאפיינים אחרים על לוחות הזיכרון. כך למשל, מסקנות מסוימות ניתן יהיה לשאוב מניתוח החומר שממנו עשוי הזיכרון (מתכת פשוטה, כסף, אבן, קרטון וכו'), עד כמה הוא מעוצב, באיזה סגנון, באיזה מקום ביקשו התורמים לקבוע את הלוח ועוד. משפחה המנציחה את אחד מאבותיה מעל מקום הישיבה שבו התפלל במשך עשרות שנים, אינה דומה למשפחה המעדיפה להנציחו דווקא בצמוד לארון הקודש או לבימה. זו אמנם אינה מסקנה מוחלטת, אלא רק כיוון מחשבה ראשוני העולה מן הלוח, אולם דומה שבמקרים רבים כיווני מחשבה מסוג זה יובילו אותנו מהר מאוד

גם למקורות מידע נוספים, שמהם כבר תעלה תמונה שלמה יותר, אולי אפילו מובהקת.

בהקשר הקהילתי הציבורי יש להדגיש, כי בדומה לעיסוק בדמותם של המונצחים, גם ההתייחסות לדמותם של התורמים ולתפקידם בהנצחה עשויה לסייע רבות בהבנת דמותה של הקהילה כולה, אופיה וערכיה. בעוד ניתוח מעמיק של המונצחים השונים יעניק תמונה מלאה למדיי של המתפללים ושל הפעילים בבית הכנסת לאורך שנים, הרי ניתוח של המנצחים יוכל לשפוך אור על סוגיות קהילתיות אחרות: הימצאותן של שושלות משפחתיות בבית הכנסת לאורך השנים, מידת הקשרים שבין בני הדורות הצעירים יותר לבתי הכנסת והיכרותם עם דקויות אופיו ומנהגיו, רמת מחויבותם של צעירי המקום למסורות אבותיהם ועוד. גם המידע הנוסף שאותו הצענו, כגון סוג הלוח ועיצובו, שופך אור רב על דמותה של הקהילה, מאחר שבמרבית המקרים יעוצב הלוח לא רק על דעתם של המנצחים, כי אם תוך תיאום או לפחות מתוך מודעות להעדפותיה ולסגנונה של הקהילה כולה: צנועה או פזרנית, פשוטה או מעוצבת עיצוב על גבי עיצוב וכדומה.

לדמותה של קהילה: תודעה והנצחה קהילתית

למרות החשיבות שבניסיון לשאוב מידע על אודות המונצחים והמנצחים, כפי שהודגם בקצרה עד כאן, דומה שהחלק המעניין והעשיר מכול בניתוחם של לוחות הזיכרון הוא הניסיון לשאוב מידע – גם מתוך לוחות הזיכרון האישיים, אך בעיקר מתוך לוחות הזיכרון הקהילתיים והציבוריים – על היווצרותה של הקהילה ועל פעילותה כציבור לאורך השנים. מידע זה הוא לעתים סוציולוגי, לעתים דתי-הלכתי, לעתים גאוגרפי ולעתים אמנותי או כלכלי.

בחלק זה של המאמר ברצוני להדגים כמה מן הנושאים הנוגעים לדמותה של הקהילה שעליהם נוכל ללמוד מניתוח המידע המופיע על לוחות הזיכרון.

א. העבר המשותף: מי היא הקהילה שהקימה את בית הכנסת? מה הוא מקורה מבחינה חברתית, עדתית ותרבותית?

דומה שזהו הנושא הראשון שיש לבדוק בכל בית כנסת באשר הוא. שאלת היווצרותה או מקורה של הקהילה קודמת, על פי רוב, לשאלה מתי נוצר בית הכנסת, שכן עובדת היווצרותו של בית הכנסת, מעידה לכאורה על קיומה של קהילת מתפללים, שנזקקה לבית כנסת ולפיכך ייסדה אותו במקום ובזמן שנוסד. אמנם, על היווצרותה המקורית של הקהילה לא תמיד ניתן ללמוד מן הלוחות המצויים בבית הכנסת, המתייחסים באופן טבעי לקורותיו של בית הכנסת עצמו, ולא תמיד לגלגוליה ולקורותיה של הקהילה לפני היווסדו. אף על פי כן, ישנן צורות

רבות שבהן מנציח בית הכנסת גם את היווצרותה או מקורה של הקהילה שאותה הוא משמש.

אחת הדוגמות המובהקות להנצחה כזו מצויה באופן טבעי בבתי כנסת רבים שנבנו לאחר מלחמת העולם השנייה על ידי שרידי הקהילה או הקהילות שהושמדו שנים אחדות קודם לכן. הנצחת קהילות המקור של הקהילה הנוכחית נעשית אמנם באופנים רבים, כגון שמו של בית הכנסת,¹⁴ הלכות ותפילות הנהוגות בו וכדומה, אולם לוח הזיכרון הוא כלי בולט ונוח במיוחד להנציח את קהילת המקור, ולפיכך נעשה בו שימוש באופן נרחב.

דוגמה מובהקת להנצחת קהילת המקור על לוח זיכרון בבית כנסת באופן מורחב ומוקפד הנם לוחות הזיכרון הגדולים והמרשימים הקבועים בבית הכנסת 'גל יעקב' של יוצאי מונסטיר (מקדוניה) בשכונת מקור ברוך בירושלים. בית הכנסת אמנם נוסד כבר בשנת 1932, כפי שניתן לראות על אחד הלוחות (ועל כך ישנן עדויות נוספות רבות), אולם מעמדו כמרכז העדתי והקהילתי של הקהילה המונסטירית בארץ ישראל ניתן לו לאחר השואה, ואז נקבע במקום לוח זיכרון מרשים במיוחד, הכולל קינה להרוגי העיר מונסטיר בתקופת המלחמה, וכן פירוט היסטורי קצר של ההתרחשויות. לוח זה, למשל, מכניס להקשר קהילתי רחב יותר את בית הכנסת הנוכחי, והופך אותו למעין שלב נוסף בשלשלת, המודע מאוד גם לשלבים הקודמים שהוכחדו.¹⁵

לוחות בבתי כנסת אחרים, כאמור, מספרים על מקורותיהן של קהילות מזוויות אחרות לחלוטין, כגון על הקבוצה החברתית או הפוליטית שממנה נולד בית הכנסת. נושא נוסף שלעיתים ניתן לבדוק על סמך לוחות הזיכרון הוא מוצאם הגאוגרפי המדויק של הקהילה ושל מייסדיה במתחם נתון. דוגמה מובהקת לכך ניתן לראות על לוחות הזיכרון בכניסה לבית הכנסת התימני 'נחום' בשכונת שערי פינה בירושלים (ראה איור מספר 1):

בית כנסת נחום, נוה שאנן, נוסדה בכפר השילוח ב"ש תרמ"ב ע"י המייסדים משה ב"ר שלם נחום ואשתו קדריה ב"ר סלח חדוכה ז"ל והועתק לשכונת שערי פינה ב"ש תר"ע לא תמכר ולא תיגאל לעולם.

14. דוגמה נאה להנצחה שמית של קהילה שנכחדה הוא בית הכנסת 'שיף שול' בשכונת גבעת מרדכי בירושלים, המנציח באופנים שונים גם את בית הכנסת המקורי בעיר וינה וגם את בית הכנסת שקדם לזה הירושלמי ושפעל במשך כמה עשרות שנים בתל אביב. על בית כנסת זה ראה: ר' גפני, 'משנה מקום', עיתון **מקור ראשון**, י"ט באלול תשס"ה, עמ' 16.

15. על לוח הזיכרון ועל הקהילה המונסטירית ההולכת ונעלמת בבית הכנסת 'גל יעקב' ראה: א' ארליך, 'יד לקהילה שנעלמה', עיתון **מקור ראשון**, כ"ח באדר ב תשס"ח.

לוח הקדשה זה, התלוי מעל פתח בית הכנסת הזעיר והמשפחתי ברחוב שערי פינה, מפנה את תשומת הלב לסוגיות שעיקרן גאוגרפיה-היסטורית ומעלה מספר שאלות בסיסיות:

1. מדוע עזבה המשפחה עם בית הכנסת משכונת כפר השילוח בשנת תר"ע (1910)? שאלה זו מעניינת מאחר שמרבית התושבים התימנים, על פי הידוע, עזבו את כפר השילוח קרוב יותר לפרעות תרפ"ט, חלקם אפילו אחריהן, ולפיכך עזיבתה של קהילה קטנה – ולו משפחתית בלבד – מכפר השילוח למקום אחר בירושלים יכולה להעיד על אירועים או על תהליכים שונים בכפר בתקופה זו.¹⁶
2. מדוע הועבר בית הכנסת דווקא לשכונת שערי פינה? בהקשר לזה חושף בפנינו לוח הזיכרון סוגיה שעליה אין כמעט כל ידיעות ברורות: להיכן עזבו בני המשפחות התימניות שנטשו את כפר השילוח לאורך ראשית המאה העשרים, ומה עלה בגורלן כקהילות אורגניות. לוח זה מעלה את האפשרות שלפחות חלק מן המשפחות עזבו לאזור בית ישראל-שערי פינה, ושלפחות במידה מסוימת היו ניסיונות לשמר את המבנה הקהילתי משכונת כפר השילוח גם בשכונות החדשות שאליהן עברו.

איור מספר 1

16. על ההתיישבות התימנית בכפר השילוח ראה בעיקר: י' בן-אריה, עיר בראי תקופה ב, ירושלים תשל"ט, עמ' 213-218, ובהערות שם.

ב. נקודת ההתחלה: מתי נוסד בית הכנסת?

שאלה זו מקבלת מטבע הדברים התייחסויות רבות מאוד על גבי לוחות הזיכרון. ישנם לוחות המיועדים למטרה זו בלבד והם מתארים בשורות אחדות מתי ובאיזה אופן הוקם בית הכנסת, על ידי מי ובתרומתו של איזה נדבן. לעתים נותנים לוחות הזיכרון תשובות מורכבות יותר לשאלה זו, תוך שהם מייחסים לבית הכנסת תחנות שונות בעבר, ומעניקים לבית הכנסת 'תאריך לידה' שונה לחלוטין מזה שבו הוקם בית הכנסת בפועל.

כך למשל, בשני בתי הכנסת של יוצאי כורדיסטן בשכונת זכרון יוסף בירושלים, מצוינים על לוחות הזיכרון תאריכי ייסוד מפתיעים מאוד: בבית הכנסת 'בראשי' נכתב כי נוסד בשנת תקפ"ז (1827), ואילו בבית הכנסת 'נביא יחזקאל' של יוצאי עמדיה, המצוי מעבר לרחוב, נכתב כי נוסד בשנת ד' יתפ"א (931), היינו לפני למעלה מאלף שנים.¹⁷ לאור העובדה כי השכונה נוסדה רק בראשית שנות השלושים של המאה העשרים, ברור שמטרתם של לוחות אלו לעצב את התודעה הקהילתית המשותפת בבתי הכנסת ולהטמיע בתודעה הציבורית את ההתייחסות לבתי כנסת אלו לא כמי שנוסדו בארץ ישראל, אלא כגלגול של בית כנסת קודם, במקום מגוריה הקודם של הקהילה.

ג. מה היא זהותם הפוליטית והאידיאולוגית של המתפללים או של הקהילה?

בית הכנסת, מעצם טבעו כמרכז קהילתי וחברתי, מאגד בתוכו לא רק את שאיפותיהם הרוחניות והדתיות של המתפללים בו, כי אם פעמים רבות גם ערכים פוליטיים, אידיאולוגיים ואחרים שבני הקהילה – כולם או רובם – מזדהים עמם ומוכנים (או מעוניינים) להתפלל במקום המבטא אותם.¹⁸ כמו עיצובו של העבר המשותף, גם אופיו הפוליטי והאידיאולוגי של בית הכנסת ניתן לביטוי בצורות שונות, הכוללות כמעט את כל מרכיבי בית הכנסת באשר הוא: טקסטים ליטורגיים ואחרים הנאמרים בו, עיצובו ותכנונו האדריכלי, שמו, נושאי התפקידים המכהנים בו, הרכב ספריית בית הכנסת ועוד.

17. לקורותיהם ולייסודם של שני בתי הכנסת הללו ראה: נ' שלר-כליפא, **נחלאות בלב עיר**, ירושלים תשס"ג, עמ' 246-249.

18. על דמותו הפוליטית של בית הכנסת נכתבו לאחרונה מחקרים שונים, במיוחד בהקשר של התפילות השונות הנאמרות בו. לדוגמות לכך ראה: ד' מרקס, 'תפילת כל פה: תפילות שנכתבו לקראת תהליך ההתנתקות (קיץ תשס"ה) ובעקבותיו', **אקדמות יח**, תשס"ז, עמ' 119-139; וכן במחקריו האחרונים (שטרם פורסמו באופן סדור) של י' רפל על גלגולי התפילה לשלום המדינה ומשמעויותיה. להקשר הפוליטי של שמות בתי הכנסת, ראה: ר' גפני, 'זיכרון, כלכלה ואידיאולוגיה' (לעיל, הערה 1).

בהקשר הממוקד של לוחות הזיכרון, אופיו האידאולוגי של בית הכנסת מתבטא בבחירת האישים המונצחים על גבי הלוחות בבית הכנסת, ובה במידה בבחירת אלו שאינם מונצחים עליהם. דוגמות מובהקות לכך ניתן למצוא למשל בבתי הכנסת השונים שהוקמו הן בירושלים והן מחוצה לה על ידי יוצאי המחתרות ה'פורשות', האצ"ל והלח"י, שבתיה הכנסת שלהם מבטאים על פי רוב באופן מובהק את השקפתם הפוליטית דאז, ולעתים אף את השלכותיה העכשוויות. בית הכנסת הבולט ביותר בקבוצה זו הוא בית הכנסת 'אחדות ישראל' של יוצאי המחתרות, הפועל בבית היתומים הספרדי ברחוב יפו בירושלים ומכיל כמה לוחות זיכרון משמעותיים במיוחד.

לצד לוחות המנציחים, בצמוד לארון הקודש, את עולי הגרדום שהוצאו להורג בידי הבריטים בתקופת המנדט (ראה איור מספר 2) ואת ראש הממשלה המנוח מנחם בגין ורעייתו, מצוי בבית הכנסת לוח זיכרון גדול במיוחד, שעליו שמות כל חללי האצ"ל והלח"י, מראשית שנות השלושים ועד לאחר אירועי האנייה 'אלטלנה'

איור מספר 2

ופירוקן הסופי של המחתרות, לצד תאריך הנפילה ומקום הנפילה של כל אחד מן החללים (ראה איור מספר 3).

מידע זה בלבד יש בו כדי לבטא מעל לכל ספק את נאמנותם הפוליטית של מייסדי בית הכנסת ושל מתפלליו לאורך השנים. כפי שאמרו דוברים אחדים בעת קביעתו של הלוח במקום בראשית שנות החמישים, עצם קביעתו נועדה לקבע את מקומם של נופלי המחתרות בסיפור הציוני הכללי ולמנוע את השכחת זכרם על ידי המוסדות שהובלו על ידי דוד בן-גוריון.¹⁹ כך למשל ניסח את הדברים ד"ר שמעון בן ציון, הנשיא דאז של תנועת 'אחדות ישראל' הרוויזיוניסטית:

גם אם בדור מדבר זה ממשיכים בשיטתיות בהשתקת המפעל הגדול של המרד וזכר מחולליו, הרי המעטים הזהים עם נפשם ומצפונם, אשר לא החליפו את האני מאמין שלהם, חייבים לשאת את האמת הזו ביקוד נפשם... מה שמתרחש היום במדינה הזו היא העדות המתאימה ביותר לכך שמזייפי ההיסטוריה לא יצליחו בדרכם הבלתי מוסרית.²⁰

הלוח כולל גם מספר פרטים נוספים, המתנוססים בחלקו העליון: שמותיהם של בנימין זאב הרצל, זאב ז'בוטינסקי, יוסף טרומפלדור ומנהיגי המחתרות. הכללתם של

איור מספר 3

19. לנסיבות קביעתו של הלוח ולנאומים שנישאו באותו היום בבית הכנסת ראה: ר' גפני, **בית תפילה: בתי כנסת חבויים בלב ירושלים**, ירושלים תשס"ח, עמ' 165-167.
20. להב: **בטאון דתי לאומי ה, תש"ב**, עמ' טז.

השמות הציוניים הבולטים וה'כלליים' נועדה כנראה לקבע את מעמדם של מנהיגי האצ"ל והלח"י כממשיכים טבעיים של הרצל, טרומפלדור וכמובן ז'בוטינסקי, ולא כמי שסטו מן הדרך הציונית הכללית.

בבית כנסת נוסף של יוצאי המחתרות, 'בית דוד', המצוי בתל אביב, ניתן למצוא על לוחות הזיכרון שמות נוספים שהוזכרו מסיבות דומות: הרב קוק (המעניק לנופלים מעין חסות רוחנית־דתית שלאחר מעשה), פרופ' יוסף קלויזנר (חסות אקדמית), ועוד.

דוגמה נאה להקשר פוליטי־מקומי המתפענח באמצעות לוח זיכרון בבית כנסת היא ניתוחו של לוח הזיכרון הנושן הקבוע בבית הכנסת 'עזרת ישראל' של חסידי טשורטקוב בשכונת מאה שערים בירושלים (ראה איור מספר 4):

יד למתפללי ביהכנ"ס שנפלו במלחמת השחרור
הב' חנוך הנך בה"ר ברוך בקר י"ד ניסן תש"ח
הר' יוסף בה"ר ישראל מרדכי פישביין י"ח אייר תש"ח
הר' אהרן שמואל בה"ר אברהם חיים שפיגל כ"ז תמוז תש"ח
הב' ברוך ב"ר זאב פרסקי י"ח טבת תש"ט
השם ינקום דמם.

לוח זיכרון זה כשלעצמו אמנם אינו מעורר שאלות מיוחדות, וכמוהו ניתן למצוא מאות ואלפים בבתי כנסת בכל רחבי הארץ. ברם, לאור העובדה שהוא תלוי עד היום בבית הכנסת של חסידי טשורטקוב בשכונת מאה שערים, מתעוררות בכל זאת כמה וכמה שאלות לא פשוטות, והלוח הופך באחת לנושא רבדים ומשמעויות מורכבים למדי: מה ניתן ללמוד ממנו על אופיה החברתי והפוליטי של מאה שערים בשנת תש"ח? מה מלמדים גילאיהם המשתנים של המגויסים מבין בני השכונה (המשתקפים בתארים השונים המוצמדים לשמותיהם)? מה משמעותו בבית הכנסת של הביטוי 'מלחמת השחרור' בהקשר זה? ומעל לכול: מה אומרת קביעתו של לוח זה והותרתו על כנו עד היום בבית כנסת בשכונת מאה שערים, ההולכת ומקצינה בעשרות השנים האחרונות?

איור מספר 4

שאלות אלו ואחרות אין כול יכולת לבדוק באמצעות הלוח עצמו, ועל מנת לענות עליהן חובה לנסות ולמצוא מקורות מידע אחרים, הן בעל פה והן בכתובים. משעה שכך נעשה, לפחות בבית כנסת זה, נגלה כי דמותו הפוליטית והחברתית של בית הכנסת של חסידי טשורטקוב אכן הייתה מיוחדת, וכי ישנן סיבות מקומיות טובות מאוד להותרת הלוח על כנו עד היום. גילויים אלו ואחרים ייתכן שלא היינו נחשפים אליהם כלל ללא העיון בלוח והעלאת השאלות בעקבותיו.²¹

ד. מקורות מימון וקשרי חוץ: עם אילו קהילות אחרות שמרה הקהילה על קשרי גומלין ותמיכה?

מאחר שחלק גדול מלוחות הזיכרון מנציחים תרומות שהוענקו לבתי הכנסת ניתן באמצעות בדיקתם לדעת מה היו מקורות המימון של בית הכנסת לאורך השנים, וכך גם לדעת – ולו בעקיפין – עם אילו גורמים בארץ ומחוצה לה שמרה הקהילה על קשר, לצורך כלכלי כמו גם לצרכים אחרים, מאז ייסודו של בית הכנסת ועד היום. הקשרים בין קהילות שונות מתועדים פעמים רבות באופן משתמע על גבי לוחות הזיכרון. בדרך כלל, אלו מבטאים בעיקר קשר בין קהילות המוצא של המתפללים בבית הכנסת (או לפחות של מרביתם) לבין בית הכנסת שהקימו יוצאי העדה בארץ ישראל.

כך, למשל, בבית הכנסת 'ישועה ורחמים' של יוצאי אפגניסטן בשכונת בית ישראל בירושלים מצוי לוח זיכרון המספר כי נדיבי הערים האפגניות כאבול והראת שלחו לבתי הכנסת של יוצאי העדה בירושלים ובתל אביב 17 שטיחים. זאת, עשרות שנים לאחר שבתי הכנסת נוסדו כבר בארץ ישראל, ואף על פי שמסתבר שהנדיבים לא ראו מעולם את בתי הכנסת הללו בפעילותם.

עדות זו מלמדת על קשרים שונים בין קהילת המוצא לבין הקהילה החיה בארץ ישראל, קשרים שנשמרו במשך עשרות שנים, בדרכים שונות, ושהביאו לכך שהתורמים בחוץ לארץ ידעו בדיוק מה קיים בארץ ישראל ואיזו תרומה ראוי לשלוח לבני הקהילה המתגוררים בה.²²

לצורך הדגמה מפורטת יותר של סוגיות בין עדתיות מסוג זה, נעסוק גם בשלוש אבני הזיכרון הקבועות משני צדי פתח בית הכנסת 'אוהבי ציון' לעולי פרס בשכונת נווה שלום בירושלים:

21. על המעקב אחר לוח הזיכרון של בית הכנסת של חסידי טשורטקוב ומשמעותו, ראה: ר' גפני, 'לוחות ושברי לוחות', עיתון מקור ראשון, ח' בתמוז תשס"ח, עמ' 14-15.

22. לקורותיו של בית הכנסת 'ישועה ורחמים' והעדה האפגנית בעיר ראה: ר' גפני, 'לדמותה של שכונה רב-עדית: בתי הכנסת בשכונת בית ישראל 1886-1948', ארץ ישראל כח, ירושלים תשס"ח, עמ' 367-375.

והביאותים אל הר קדשי לזכרון עולם לפני ה' כי בית הת"ת תשב"ר לעדת ישראל מאנשי פרס ה"ו נבנה ע"י מע' הגבאים נכבדים מו' משיח נ' ניסן לוי ומע' אקאגאן ו/ יעקוב הכהן ה"ו מנדבת ק"ק משהד ומרוו ה"ו בתנאי שלא ימכר ולא יתמשכן לעולם כי אם קודש לה' ישלם ה' פעלם ותהי משכורתם שלימה מעם ה' עש"ו ושמחתים בבית תפילתי כי זה הבניין נעשה בהשתדלות האחים היקרים כמר שאולוף ה"ו ע"י גבאי חברת אוהבי ציון מו' סימן טוב נ' מאמין מו' בנימין ומו' ראפל חיים בני כמ"ר אהרן הכהן ה"ו ומו' רחמן נ' ניסן הכהן זכות מעשי הצדקה יגן עליהם שיזכו בנחמת ציון ובניין מקדשינו אמן נגמר בשנת בהגדיל תורה לפ"ק זכרון לפני ה' האבן הזאת תהיה לעדה כי הרה"ג הצדיק נשיא אה"ק וב"ו כמוהר"ר יעקב אריה סאלפנדי שליט"א הוא הנדיב הראשון שעזר לנו בקניית נחלת קדש לבית הכנסת ות"ת דתשב"ר לעדת ישראל אנשי פרס ומאז תומך ועוזר לחינוך ילדינו לתורה וליראת שמים צדקתו תעמוד לעד וזכרו לא יסוף מזרעינו פעה"ק ירושלים ת"ו בשנת ה' אלף ותרס"ו לב"ע.

העיון בשלושה לוחות אלו, התלויים במרחק קטן זה מזה בפתח בית הכנסת בשכונת נווה שלום בירושלים, מעלה כמה וכמה נושאים אפשריים לבדיקה ולעיון, שהבולטים ביניהם קשורים כאמור לשאלות של קשרים בין קהילתיים ובין עדתיים:

1. **מה הייתה מידת הקשר בין קהילות המוצא של העולים (בפרס) לבני העדה הפרסית בירושלים?** זאת לנוכח העובדה כי מרבית הכסף, ככל הנראה, הגיע לא מן התורמים המקומיים שבין בני העדה, אלא דווקא מן התורמים בחו"ל, כפי שניתן לראות מן הלוח הראשון. אגב כך, נצטרך גם לבדוק באיזה אופן גויס הכסף מחו"ל.
2. **מה היה הקשר בין העדה הפרסית בירושלים לבין העדות האחרות?** שאלה זו מעניינת במיוחד, מאחר שעל הלוחות ניתן למצוא הן יהודים פרסים, הן משהדים, הן אפגנים, ואפילו רב אשכנזי (יעקב אריה סאלפנדי) שהתגורר בגרמניה. כך עולה כמעט מאליה השאלה כיצד נוצרו קשרים אלו והאם היו אלו קשרים לצורך הקמת בית הכנסת הזה בלבד או גם לצרכים אחרים? זאת יש לברר, בין השאר, בהקשר למצבם הכלכלי הקשה במיוחד של עולי פרס בשנים הראשונות לאחר עלייתם לארץ ישראל.
3. **מה הייתה מטרתו המקורית של הבניין?** על פי האמור בלוח, כמו גם על פי שנת התרומה ("בהגדיל תורה לפ"ק"), משתמע שהמקום אמור היה לשמש בעיקר כתלמוד תורה, בעוד שבפועל לאורך מרבית השנים שימש המקום כבית כנסת!²³

23. לקורותיו של בית הכנסת 'אוהבי ציון' מאז ייסודו ראה: ר"ח הכהן, **אבנים בחומה**, ירושלים תש"ל, עמ' 89-102. לקורותיו של בית הכנסת בעשרות השנים האחרונות ראה: ש' הכהן (עורך), **מאה שנה לייסוד בית הכנסת אוהבי ציון בירושלים**, ירושלים תשס"ו.

4. מדוע ישנה הדגשה חוזרת ונשנית של האיסור לגאול או למשכן את בית הכנסת? מסתבר, אמנם, כי דרישה זו הייתה סטנדרטית למדיי בעולם התרומות הירושלמי, אולם בהחלט ייתכן כי היא מעידה מזווית נוספת על מצבם הקשה של העולים מפרס, מצב שהעלה את האפשרות התמידית שמא מי מהם יחליט במצב זה או אחר למשכן את בית הכנסת ולהשתמש בכסף לצרכים אחרים, דחופים מעט יותר לטעמו.

ה. מחויבות הלכתית: מי הן הדמויות ההלכתיות־תורניות שבני הקהילה מחויבים אליהן?

מחויבות המתפללים בבית הכנסת לדמויות הלכתיות־תורניות מסוימות עשויה לבוא לידי ביטוי במספר דרכים אפשריות: שמו של בית הכנסת, נשיאת תפילות וברכות לשלומן או להנצחתן של דמויות שונות, ועוד. מעבר לכך, מחויבות זו מוצאת את ביטוייה גם על גבי לוחות הזיכרון.

במקומות שונים ניתן למצוא לוחות זיכרון לדמויות בולטות שבני הקהילה מעריכים ומוקירים, אף שלא היה להן כל קשר לבית הכנסת עצמו. במיוחד בולט הדבר בבתי הכנסת של הקהילות החסידיות השונות בכל אתר ואתר, הדואגות כמעט תמיד להנציח או לציין את האדמו"ר הנוכחי או הקודם, אף אם לא ביקר בבית הכנסת ולא תרם לו משהו פיזי. זאת מעבר לעצם העובדה שבני הקהילה מרגישים עצמם נתמכים על ידו ונעזרים בו ברמה הרגשית, הרוחנית והערכית.

אולם לא רק אצל החסידים כך הדבר: בבית הכנסת 'הגר"א' בשכונת שערי חסד, שכפי שמעיד שמו הוקם דווקא על ידי בני השכונה ה'פרושים' (שאף הקימו את השכונה עצמה), מונצח הגר"א – מעבר לשמו של בית הכנסת – גם על גבי לוח זיכרון בולט בקומה השנייה, מה שמבטא באופן מובהק את מחויבותם של מתפללי בית הכנסת ומייסדיו לדרכו, לערכיו ולפסיקותיו ההלכתיות. במובן זה, אגב, משמעותו של הגר"א בבתי כנסת שונים היא מהותית עוד יותר, מאחר שגם מנהגי התפילה המדויקים הנם במידה זו או אחרת על פי 'מנהג הגר"א', הממשיך להשפיע על בית הכנסת יותר ממאתיים שנה לאחר פטירתו.²⁴

מאידך, בבית הכנסת הספרדי 'קהל ציון', המצוי בבית היתומים הספרדי בירושלים, מונצח רבה הראשי הספרדי הראשון של ארץ ישראל, הרב יעקב מאיר, כמי שבהשתדלותו נתרמו לבית הכנסת כספים שונים. אזכורו של הרב מאיר בהקשר זה משמעותי מאוד, מאחר שאת בית הכנסת 'קהל ציון' (כמו גם את כל בית היתומים) הקים הרב מאיר עצמו בראשית המאה העשרים, כך שבשונה מן

24. על בית הכנסת 'הגר"א', על ייסודו, על קורותיו ועל מנהגיו, ראה: צ' ורנר, **שערים: מאה שנה לשכונת שערי חסד ולבית הכנסת 'הגר"א'**, ירושלים תשס"ח, ובמקורות שם; ר' גפני, **מקדש מעט: בתי כנסת מוכרים ונסתרים בירושלים**, ירושלים תשס"ד, עמ' 5-16.

המחויבות לאדמו"ר החסידי או לגר"א, המחויבות אל הרב מאיר ואל דרכו אינה רק מחויבות דתית, כי אם כלכלית-היסטורית, לפחות בבית כנסת זה.²⁵

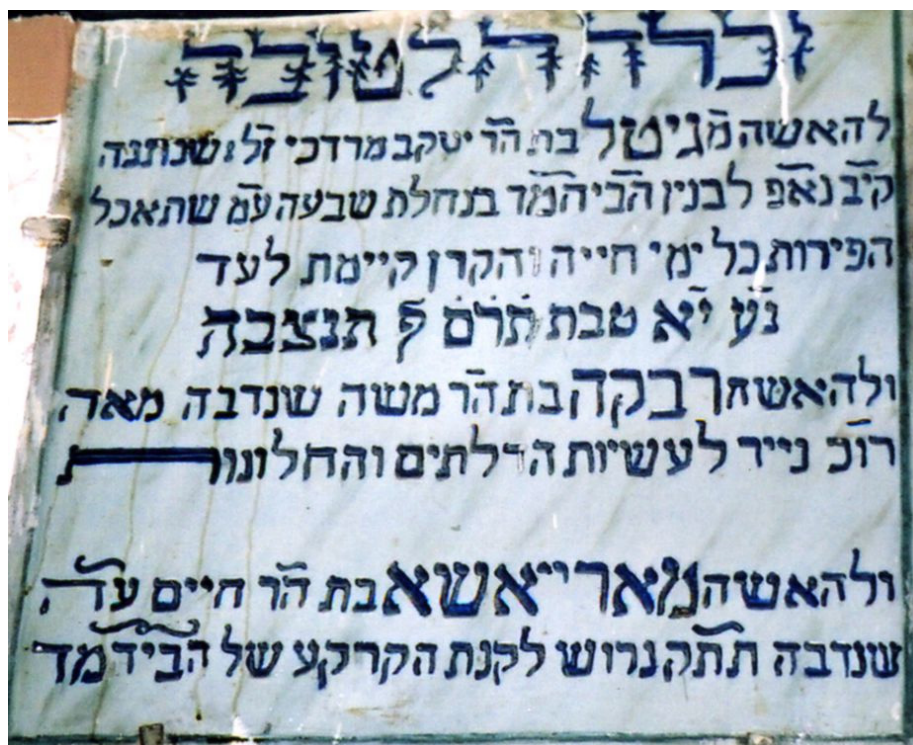
הדגמה נוספת:

לוח ההקדשה בבית הכנסת 'נחלת יעקב' בשכונת נחלת שבעה

זכרה ה' לטובה להאשה מ' גיטל בת הר' יעקב מרדכי ז"ל שנתנה ק"ב נאפ' לבנין
הביהמ"ד בנחלת שבעה ע"מ שתאכל הפירות כל ימי חייה והקדן קיימת לעד
נ"ע י"א טבת תרס לפ"ק תנצב"ה

ולהאשה רבקה בת הר' משה שנדבה מאה ר"כ נייר לעשיות הדלתים והחלונות
ולהאשה מאריאשא בת הר' חיים ע"ה שנדבה תת"ק גרוש לקנת הקרקע של הבידמ"ד

אבן זיכרון זו (ראה איור מספר 5), הקבועה בבית הכנסת הראשון שנבנה בשכונת נחלת שבעה, כבר בשנת 1873, מספרת בקצרה את סיפורן של התרומות המשמעותיות לבניין בית הכנסת בראשיתו, ולפיכך אין להתפלא על כך כי האבן נותרה במקומה גם היום, לאחר למעלה ממאה שנה מאז קביעתה.

איור מספר 5

25. לקורות בית הכנסת 'קהל ציון' ראה: ר' גפני (לעיל, הערה 19), עמ' 151-161.

פרט לנושאים המידיים שניתן לבדוק באבן זיכרון זו, כמו בכל אבן אחרת (היינו השמות השונים, הכינויים, ראשי התיבות שבהם נעשה שימוש וכן הלאה), דומה שקריאת הדברים מעלה מספר סוגיות נוספות שיש לבדקן:

1. מהו מקור שמו של בית הכנסת 'נחלת יעקב', והאם יש לו קשר לשם אביה של התורמת הראשונה והבולטת מכולן, גיטל בת יעקב? (במקרה זה, אגב, מסתבר שהתשובה היא חיובית ושכן זהו מקור שמו של בית הכנסת, כפי שניתן ללמוד מתעודות שונות שפרסם פנחס גרייבסקי בהקשר לבית הכנסת לפני כשבעים וחמש שנים).²⁶
2. מה היה אופן גיוס הכספים לבניית בית הכנסת? האם נאסף כסף רק בארץ או גם בחו"ל? שאלות אלו עולות בעיקר לנוכח העובדה שכל אחת מן התורמות עשתה שימוש בסוג אחר של מטבעות: רובל כסף, נפוליונים או גרושים, ואם כי המטבעות כולם היו ברמת שימוש כזו או אחרת בירושלים במחצית השנייה של המאה ה"ט, בהחלט ייתכן שחלק מן הכסף נשלח מחו"ל, כמו שקרה בבתי כנסת רבים אחרים. אם כך הוא הדבר – מעניין לבדוק כיצד ועל ידי מי נאסף הכסף: על ידי שד"ר מיוחד שנשלח לשם כך, כמו ששלחו בתי כנסת אחרים בירושלים,²⁷ או באופן אחר? האם הייתה הקמתו של בית כנסת ראשון בנחלת שבעה דבר שנודעה לו משמעות גם בעיני תורמים מחוץ לארץ?
3. מה היו השלבים השונים בהקמת בית הכנסת? שאלה זו עולה בעיקר לנוכח העובדה שלא תורמת אחת העניקה את הכסף לבית הכנסת, ובהחלט ייתכן שתורמות אלו ניתנו לאורך תקופה בינונית או ארוכה, כך שעבר זמן מסוים מאז רכישת הקרקע ועד להצבת "הדלתים והחלונות". האבן עצמה, כך נראה, נקבעה במקום בלאו הכי שנים אחדות אחר כך, לאחר שהתורמת הראשונה הלכה כבר לעולמה.
4. מה היה מעמדן של הנשים בבית הכנסת לאורך השנים? שאלה זו רלוונטית בעיקר לנוכח העובדה שאבן זו מזכירה בהבלטה יתרה שלוש נשים, וזאת בניגוד למקרים אחדים המוכרים לנו בירושלים, שבהם נמנעו מלהבליט את שמותיהן של נשים בבתי הכנסת מסיבות שונות.

26. פ' גרייבסקי, **מגנזי ירושלים**, ב, ירושלים תר"ץ, עמ' יג.

27. ראה למשל את המקרה של בית הכנסת הספרדי 'אהל יצחק' בנחלת שבעה, שבשנת 1888 שיגר לתורכיה שד"ר מיוחד, הרב יוסף חיים שרים, על מנת לאסוף כספים לבנייתו (א' בן-יעקב, **השליח הנודד**, ירושלים תשמ"ב, עמ' 58; ר' גפני [לעיל, הערה 19], עמ' 106).

סיכום

פרט לנושאים הספורים שהודגמו במאמר זה, ניתן לאסוף מלוחות הזיכרון מידע מסוגים נוספים על אודות בית הכנסת ועל פעילותו לאורך השנים, רובו מידע פשוט למדיי, ומיעוטו חמקמק מעט יותר: מי היו הדמויות החשובות בבית הכנסת לאורך השנים, ובאילו תפקידים – רשמיים או לא רשמיים – שימשו בבית הכנסת עצמו ומחוצה לו? כמה פעמים ובאיזה אופן שופץ, השתנה או התחדש בית הכנסת לאורך השנים? מה היה מעמדן של הנשים בקהילה לאורך השנים? האם לאורך השנים היה אופיה של הקהילה יציב או שמא עבר טלטלות שונות? וכן הלאה, בהתאם לנושא המחקר בכל מקרה ומקרה.

המידע הרב הנשאב מלוחות הזיכרון אינו עומד בפני עצמו, כמובן. יש לאמתו ולהשלימו, במידת האפשר, באמצעות כל שאר המקורות הזמינים בהקשר לבית הכנסת בדפוס ובעל פה. אולם הלוחות לא רק מכוונים את המתבונן ואת חוקר בתי הכנסת לכיוונים מסוימים ביחס לאופיו של בית הכנסת – כיוונים שבהם יש להתמקד, ושאותם כדאי לברר באופן יותר מדויק – אלא שהם בפני עצמם מהווים מעין 'צבעי רקע' תרבותיים, מסורתיים, אישיים וקהילתיים, וגם אם אנשי הקהילה עצמה אינם שמים עוד לב אליהם, הרי שעצם הימצאותם בחלל בית הכנסת תורמת לעיצוב ולגיבוש ההווי, האופי, הזיכרונות והערכים המשותפים, לא רק של מתפללי בית הכנסת הנוכחיים כי אם גם של בניהם, תלמידיהם וממשיכי דרכם, ושל כל אלו שהתפללו ועיצבו את המקום לאורך השנים.

לפיכך, נראה שיש לנסות למקד את זרקור המחקר, בכל הנוגע לבתי הכנסת, גם ולעתים בעיקר, אל לוחות הזיכרון הפזורים בהם, ככלי ייחודי וחד-פעמי לעמידה על אופיה ותודעתה של קהילה, כלי שלמרות היחס האדיש – שלא לומר מזלזל – שלו הוא זוכה בבתי הכנסת עצמם, לא ניתן להתעלם ממנו ומן המידע הטמון בו.